

Trtarska 82
HR - 22000 Šibenik

Anita Travčić

Intaljo s rta Ploče u svjetlu novih saznanja

An Intaglio from Cape Ploča in the Light of New Discoveries

—

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljen / Received:
15. 6. 2017.

Prihvaćen / Accepted:
20. 7. 2018.

UDK / UDC:
904(497.5Rt Ploča)“652“

DOI:
10.15291/ars.2752

SAŽETAK

Tijekom arheoloških istraživanja na rtu Ploči od 1996. do 1998., pronađeni su uz keramiku i brojni osobni predmeti, između ostalog i osam gema. Jedna od njih, po izvedbi intaljo, izrađena je od karneola i ovalnog je oblika, a u nedostatku analogija dosad je interpretirana kao „vrlo stilizirana Himera“.

Članak donosi nove spoznaje koje se prvenstveno temelje na stilskoj analizi i ikonografskoj reinterpretaciji. Analizom je redefinirano porijeklo intalja pa se umjesto dosadašnje pretpostavke o radu egipatske provenijencije, određuje njegovo srednje italsko porijeklo. Predložena je nova datacija, smještajući ga u 2. st. pr. Kr., a dopunjena je i pretpostavka o grčkim pomorcima kao posjetiteljima Diomedova svetišta, točnije, o stanovnicima Velike Grčke kao njegovim mogućim korisnicima.

Ključne riječi: rt Ploča (Punta Planka), Diomedovo svetište, gema, intaljo, ikonografski motiv koze

ABSTRACT

During the archaeological excavations in Cape Ploča conducted from 1996 to 1998, numerous personal items were found besides the ceramics, including eight engraved gems. One of them, worked in the intaglio technique, is made of carnelian and oval shaped, and for the lack of analogies hitherto interpreted as a “highly stylized chimera”. The article brings new insights that are primarily based on stylistic analysis and iconographic reinterpretation. The intaglio’s origin has been redefined: instead of the previous assumption about its Egyptian provenance, the author has identified it as stemming from central Italy. Moreover, a new date of origin has been proposed, namely the 2nd century BC, which complements the hypothesis on Greek seafarers as the visitors of Diomedes’ shrine and, more precisely, the inhabitants of Greater Greece as its potential users.

Keywords: Cape Ploča (Punta Planka), Diomedes’ shrine, engraved gem, intaglio, iconographic goat motif

Rt Ploča (lat. *Promunturium Diomedis*; tal. *Punta Planca*) najistureniji je kopneni dio jadranske obale i nalazi se južno od Rogoznice, između mjesta Ražanj i Kanice. Geografska je i klimatska razdjelna linija sjevernog i južnog Jadrana. Nezaštićen otocima slovi kao vrlo nesigurno područje za plovidbu, izložen naletima olujnog juga koji smanjuje vidljivost, ali i sjevernim vjetrovima – naročito buri, stvarajući snažna vrtloženja (sl. 1).¹

Grcima je ovo područje bilo jako dobro poznato kao Hilički poluotok – iznimno važna navigacijska točka u doba antike s obzirom na otvoreni akvatorij od Žirja do sjeverne obale Visa.² Kao mjesto rt Ploču spominje već Plinije Stariji pri opisu Dalmacije u trećoj knjizi svoje *Naturalis historiae*:

„Dalmacija: Kraj Liburnije i početak Dalmacije je Skardona na rijeci 12000 koraka od mora. Zatim stari kraj Tariota i utvrda Tariona, pa Diomedov rt, ili prema drugima, Hilički poluotok s obilaskom od 100000 koraka.”³

To mjesto prvi je identificirao Ivan Lučić u 17. st., povezujući rt Ploču s Diomedovim rtom.⁴ Potaknuti tom pretpostavkom arheološka su istraživanja pokrenuta u nekoliko navrata od 1996. do 1998. pod vodstvom Slobodana Čače. U tim je kampanjama ubicirano svetište na otvorenom, a o postojanju određenog kulta svjedoče ondje otkriveni ostatci sjevernog i istočnog zida te bogat arheološki materijal prikupljen prosijavanjem terena, dok se postojanje žrtvenika samo pretpostavlja jer nedostaju arheološki dokazi koji ga mogu potvrditi.⁵

Materijal je gotovo u cijelosti objavljen, a između ostalog, pronađeno je i osam gema.⁶

Jedna od njih, intaljo, crveni je karneol konveksnog naličja dimenzije 11,6 x 13 mm.

Prema dosadašnjoj interpretaciji riječ je o intalju egipatske provenijencije kojem se pripisuju helenističke stilske odlike te ikonografija koja se, u nedostatku analogija, tumačila kao stilizirana Himera, uz navod kako je riječ o dvoglavom stvorenju.⁷ Također, utvrđena je i relativno široka datacija od 3. do 1. st. pr. Kr.⁸

Da se radi o životinji u trku, tj. skoku, sasvim je jasno (sl. 2). Lik životinje prikazan je u lijevom profilu. Dvije prednje noge vinute su u zrak, s tim da je desna viša od lijeve oblikujući raskorak. Stražnje su pak postavljene paralelno i dodiruju liniju tla. Kompozicija prikazuje pokret životinje koji zbog statičnih stražnjih nogu i raskoraka prednjih, vinutih u zrak, odaju dojam skoka. Torzo je formiran kao dva kruga. Mali istak na krugu koji tvori stražnjicu, a nalazi se tik iznad nogu, čini rep. Glava je oblikovana s trećim krugom koji završava parom blago savinutih rogova. Istak koji se nastavlja na vrat životinje i završava plitkim ovalom prepoznajemo kao njušku. Riječ je o vrlo jednostavnom prikazu bez detalja, gdje je uz pomoć kratkih i jednostavnih crta stiliziran lik životinje u pokretu.

Ikonografski je ovaj intaljo dosad interpretiran kao Himera. Međutim, usporedi li se s etrurskim skarabejom iz British Museuma koji također prikazuje Himeru, uvidjet će se ikonografske razlike (sl. 2a).

Ono što je na londonskom intalju jasno prikazano kao dvoglava neman, na našem izaziva sumnju. Iz usporedbe razvidno je da primjer s rta Ploče pokazuje naznake samo jedne glave s rogovima.

Himera je fantastično biće koje se u antičkoj mitologiji vezuje uz junaka Belerofonta.⁹ Kći je Tifona i Ehidne, neman koja rige vatru.¹⁰ Jedni je opisuju kao trodijelno biće, drugi pak kao troglavu neman. Prema Homerovoj *Ilijadi* sprijeda je lav, u sredini koza, straga zmija.¹¹ Hesiod pak u svojoj Teogoniji tvrdi također da ima tri glave, ali drugim rasporedom. Isprva ističe lavlju, u sredini kozju i kao zadnju navodi zmajsku glavu.¹²

U umjetnosti motiv Himere prvi se put javlja u grčkom slikarstvu. Najranije prikazuje vezujemo uz protokorintske vaze, među kojima je i fragmentirani keramički ulomak s Aetosa koji datira oko 680. pr. Kr., dok nešto mlađi protokorintski aribalos iz Bostona za sada slovi kao najstariji cjeloviti prikaz Himere i datira oko 670. – 650.

1. / 1a.

Položaj rta Ploča u odnosu na istočnu i zapadnu obalu Jadrana (lijevo) te snimka lokaliteta iz zraka (desno), (izvor: MIŠE-ŠEŠELJ, 2007., str. 1; <http://loverogoznica.eu/hr/crkvica-sv-ivana-trogirskog/>, 28.3.2017.)

The position of Cape Ploča with regard to the Eastern and Western Adriatic (left) and an areal photograph of the locality (right)

pr. Kr.¹³ Tu su i crnofiguralni kiliks majstora Eucheirosa (?) iz provincije Vulci (550. pr. Kr.), danas u londonskom British Museumu i crvenofiguralna vaza iz njujorškog Metropolitan Museuma koja se pripisuje tzv. Ixion slikaru (330. – 310. pr. Kr.).¹⁴

Na svima se ponavlja identičan ikonografski koncept lavlje glave i zmijskog repa te glave koze koja izvire iz vrata, uz minimalne otklone u impostaciji i kompoziciji.¹⁵

Najčešće reproducirani prikaz Himere svakako je brončana skulptura iz Arezza koja se čuva u Museo Archeologico Nazionale di Firenze, a datira oko 400. pr. Kr.¹⁶ Nešto je stariji pak plitki reljef od terakote iz londonskog British Museuma, pronađen na otoku Melu, a prikazuje Belerofonta kako ubija neman.¹⁷ Iako navedeni prikazi ne odgovaraju u potpunosti opisima pisanih povijesnih izvora, svjedočanstvo su njihove interpretacije i prilagodbe likovnom jeziku.

Osim u slikarstvu i skulpturi isti se prikaz ponavlja i u malom formatu, npr. na novcu. Sikionski srebrnjak Ahejske lige (400. – 300. pr. Kr.) idealan je primjer prikaza Himere na aversu,¹⁸ a preko novca navedeni se motiv proširio i na game. Londonški British Museum, osim već spomenutog etruskog skarabeja, čuva nekoliko intalja s ovom nemani koji jasno ističu razlike u odnosu na ulomak s rta Ploča.¹⁹

No, ako na spomenutom dalmatinskom primjeru nije prikaza Himera – jasni ikonografski koncept dvoglave nemani očito se ne poklapa s našim intaljom – postavlja se pitanje što je zaista prikazano.

Tri intalja iz bečkog Kunsthistorisches Museuma mogla bi ponuditi analogije za eventualno ikonografsko rješenje. Naime, ondje se čuvaju game s identičnim prikazom životinje u raskoraku (sl. 3).²⁰ Na svim primjerima – na onim bečkim i našem s rta Ploče – životinja ponavlja kompoziciju: spuštene stražnje noge koje dodiruju liniju tla dok su prednje vinute u zrak.

Dosadašnja interpretacija prikaza s rta Ploče, istak s kružnim završetkom, definiran je kao „treća prednja noga”.²¹ Na prvi pogled krug zaista zbunjuje i navodi na pomisao viška ekstremiteta, iz čega očito proizlazi pretpostavka o dvoglavom stvorenju. Međutim, obratimo li pozornost na način oblikovanja triju istaka, vidjet ćemo da su dva oštih završetaka, dok treći na kraju ima kružni dodatak.

2. / 2a.

Prikaz intalja s rta Ploče (gore) i skarabej s prikazom Himere, 1,1 x 0,9 cm, karneol, 4. st. pr. Kr. (dolje), (izvori: Fotodokumentacija Muzeja grada Šibenika; BM, Mus. Numb.1856,1226.1569)

Intaglio from Cape Ploča (top) and the scarabeus with a chimera, 1.1 x 0.9 cm, carnelian, 4th c. BC (bottom)

Identično oblikovanje ponavlja se na intaljama iz bečkog Kunsthistorisches Museums pa je moguće zaključiti da se ne radi o slučajnosti ili majstorovu neznanju, već da je to uvriježeni način prikazivanja iz čega proizlazi diferenciranje različitih dijelova tijela. Pri tom je bitno obratiti pozornost na ikonografsku interpretaciju bečkih primjera. Naime, u opisu bečkih intalja jasno piše kako se radi o životinji u trku. Uzmemo li takav oblikovni koncept u obzir i usporedimo ga s našim primjerom s rta Ploče jasno je da ono što je dosad interpretirano kao treća prednja noga, nije ništa drugo nego stilizirani prikaz njuške, a pretpostavljena Himer, jednostavan motiv kože ili jarca, kao što je to slučaj na bečkim intaljama.²²

Motiv kože nije rijedak u antičkoj umjetnosti. Povijesni izvori spominju tu korisnu životinju i sve njene prednosti u odnosu na ovcu, ističući iznimno cijenjen sir od kozjeg mlijeka, kao i vunu.²³ U mitologiji ona zauzima posebno mjesto. Poznata je koza Amaltea koja je othranila Zeusa na Kreti.²⁴ Rog obilja (lat. *cornucopia*) nastao je također prema kozjem rogu.²⁵ Satiri kao Dionizovi pratitelji prikazivali su se

3.

Tri intalja s motivom životinje u trku, Beč, Kunsthistorisches Museum, kalcedon, kalcedon, karneol, 2. st. pr. Kr. (izvor: ZWIERLEIN-DIEHL, 1973., sv. 1, str. 72 i sl., br. 138 – 140)

Three intaglios with the running animal, Vienna, Kunsthistorisches Museum, chalcedony, chalcedony, and carnelian, 2nd c. BC.

najčešće kao bića s kozjim nogama i ljudskim trupom.²⁶ Koza je simbol majčinstva, ali i požude, dok je jarac znak muškosti, plodnosti i obnavljanja života i kao takav bio je česta žrtva bogu Dionizu.²⁷ Kao motiv kozu često susrećemo kako na grčkim skulpturama, tako i na vazama i gemama.²⁸ Antički gradovi *Issa* i *Pharos* kovali su vlastiti novac s motivom koze na reversu, a rimska umjetnost obično ih prikazuje u bukoličkom okruženju, na sarkofazima, nadgrobnim spomenicima ili u vidu jantarnih figura i privjesaka koji se koriste kao grobni prilozi.²⁹

Intaljo s rta Ploče dosad je pripisivan helenističkom stilu egipatske provenijencije. Očito je da su kružni rezovi ključni za formiranje stilskih specifičnosti tog intalja. Kao nositelji forme tvore torzo i glavu, dok se paralelni, tanki rezovi, oštih završetaka koriste za ekstremitete i detalje, npr. rogove.

Gemarius M. Seitz (1895. – 1988.) prikazao je jedanaest najčešćih tipova svrdla primjenjivanih na kristalima (sl. 4).³⁰ Na temelju komparacije tipologije svrdla s tipom reza na našem primjeru možemo prepoznati najmanje dva tipa alata korištena za izradu ovog prikaza – jedan manji i oštiji, tzv. kazaljka u obliku diska (njem. *Flachperlzeiger* – sl. 4a) te drugi veći i obliji alat, tzv. kuglasta kazaljka (njem. *Rundperlzeiger*, fran. *bouterolle* – sl. 4f).³¹ Navedena pretpostavka proizlazi i iz činjenice da svrdlo kuglastog završetka nije u stanju izvesti oštre rezove kakvima su oblikovani rogovi.

Nadalje, detalji kružnoga oblikovanja njuške sugeriraju korištenje i trećeg alata, također kuglastog profila samo manjih dimenzija od onog kojim je oblikovan torzo. Primjećujemo to na etrurskom skarabeju s prikazom Himere iz British Museuma, kao i na primjeru intalja iz bečkog Kusthistorisches Museuma.³² Moguće da su na sva tri primjera korištene tri alatke: jedna kazaljka u obliku diska (njem. *Flachperlzeiger*) i dvije kuglaste kazaljke (njem. *Rundperlzeiger*) samo različitih dimenzija.³³ Sve navedeno proizlazi iz analize prostim okom, dok bi mikroskopske snimke mogle pokazati više.³⁴

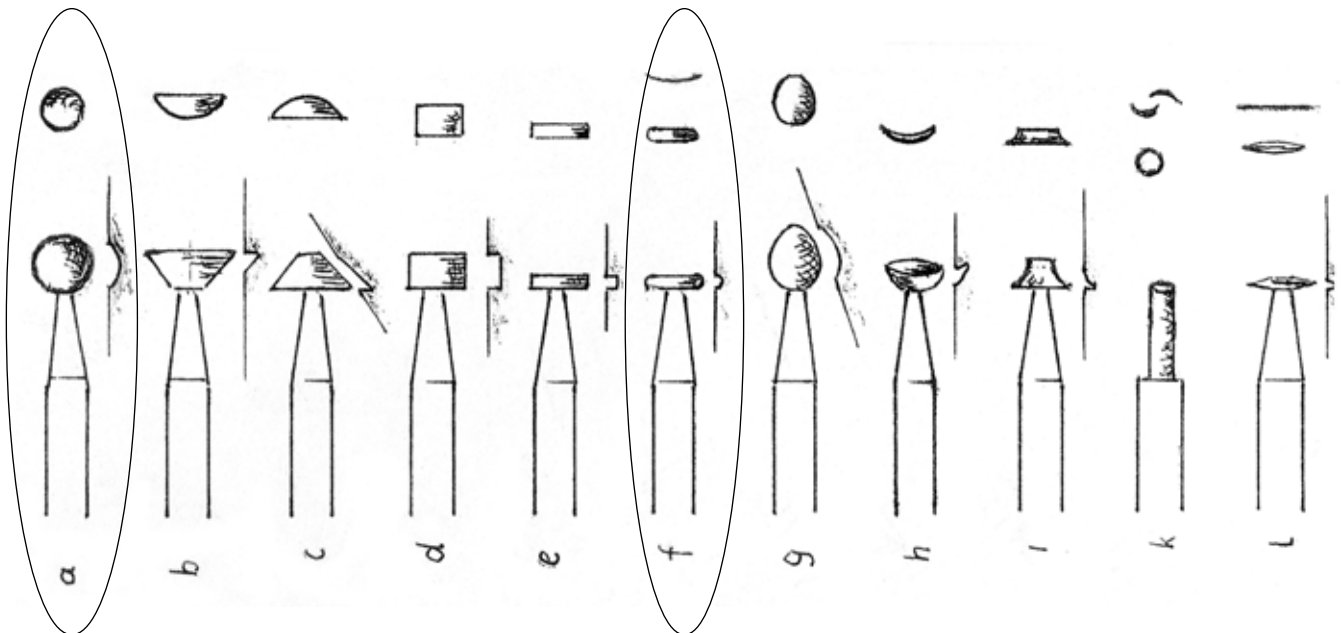
Razvidno je da se stil intalja s rta Ploče gradi na velikim kružnim formama koje tvore osnovne obrisne linije te na oštrim rezovima u kombinaciji s točkastim motivima za detalje. Prema M. Maaskant-Kleibrink – koja je prepoznala nekoliko osnovnih stilskih grupa s obzirom na način oblikovanja motiva – stilske karakteristike jasno upućuju na pripadnost tzv. *stilu po uzoru na a globolo*.³⁵ Karakteristike tog stila su i naglašena konveksnost kristala, što se ponavlja i na primjeru s rta Ploče.³⁶

Ista autorica ističe kako izrazito konveksne forme intalja porijeklo imaju u srednjoj Italiji, dok za gore spomenute stilske odlike tvrdi da su karakteristične za sjevernu Italiju.³⁷

S obzirom da identične primjere nalazimo na sjeveru i u središnjoj Italiji, interpretacija je otežana, no primjeri iz Ornavassa mogu pomoći pri datiranju. Ondje je pronađen novčić datiran oko 100. pr. Kr. i uz njega intaljo koji se može pripisati ovoj

4. Različite vrste kazaljki i njihovi otisci. Crtež Josefa Welzela prema nacrtu *gemarius*a Martina Seitz. U krugovima izdvojeni su *Rundperlzeiger* (lijevo) i *Flachperlzeiger* (desno), (izvor: ZWIERLEIN DIEHL, 2008., str. 19)

Various pointers and their offprint. Drawing by Josef Welzel according to the *gemarius* of Martin Seitz. The circles contain a *Rundperlzeiger* (left) and a *Flachperlzeiger* (right)

stilskoj grupi, što čitav nalaz smješta u 2. st. pr. Kr. Drugi neovisan izvor, koji potvrđuje dataciju, stilski je blizak intaljo pronađen unutar željeznog prstena koji prema M. Henigovoj tipologiji prstenja jasno pripada 2. st. pr. Kr.³⁸

Stoga je, s obzirom na stilske analogije, moguće suziti i izvornu dataciju intalja s rta Ploče na 2. st. pr. Kr. Pri tom, veze s etrurskim *a globolo stilom* dopuštaju širenje datacije u 3. st. pr. Kr.³⁹ S druge strane, takva je datacija prekasna za ovakav stilski prikaz, s obzirom da u to vrijeme već jasno nastupaju nove forme puno oštrijih oblika npr. oštri stil (eng. *Republican Wheel Style*), stil plitkih dugmastih rezova (eng. *Republican Flat Bouterolle Style*), carski klasicizirajući stil (eng. *Imperial Classicizing Style*) i drugih.⁴⁰

Također, veze s Italijom izazivaju sumnju u dosadašnju pretpostavku o radionici egipatske provenijencije. Radioničko porijeklo očito treba tražiti u Italiji.

Istraživanje je tako moguće zaključiti s nekoliko novih spoznaja. Detaljna ikono-grafska i stilska analiza, utemeljena na vjerodostojnim analogijama, pruža dovoljno podataka za reinterpretaciju intalja s rta Ploče. Umjesto stilizirane Himere jasno je da je riječ o motivu kože koji pokazuje sve bitne oznake *stila po uzoru na a globolo* čije porijeklo očito treba tražiti u radionicama italske, a ne egipatske provenijencije. Dosadašnju široku dataciju moguće je također redefinirati, smještajući je u 2. st. pr. Kr.

Rekapituliramo li pak funkciju ovih sitnih predmeta, tj. njihovu namjenu i svrhu u kontekstu svetišta na rtu Ploči, moguće je reći nešto više i o njegovim korisnicima.

Naime, geme su se koristile u najrazličitije svrhe, npr. kao ukras i znak prestiža pa su mogle biti sastavni dio ženske nošnje ili vojne odore. Isticala se i njihova funkcija pečatnjaka. Kao amulet ili predmeti magijskog karaktera štatile su pak od uroka, donosile sreću, a svoju primjenu našle su i u ritualima liječenja. Osim povijesnih izvora koji nam govore o spomenutoj funkciji gema, važan je i kontekst nalaza koji često nadopunjuje znanja o njihovoj namjeni.

Veliki broj primjera pronađen je unutar grobova ili nekropola i govore o važnosti gema u kontekstu zagrobnog života. Pronalazimo ih također u okviru naselja, ali i u svetištima, s tim da su potonji pak najrjeđi i vjerojatno su imali ulogu zavjetnog dara.⁴¹ Intaljo s rta Ploče upravo je jedan iz rijetke kategorije primjera pronađenih u sklopu Diomedova svetišta i može se pretpostaviti je da je služio kao *doron*, tj. zavjetni dar.⁴² Osobni predmeti koji su se polagali u svetište kao zalag ili po uslišenju molitve, bili su od velikog simboličnog značenja za pojedinca.⁴³

Prema dosadašnjim istraživanjima svetište je povezivano s grčkim pomorcima. Takva interpretacija prvenstveno proizlazi iz grčkih natpisa na keramičkim posudama dalmatinske provenijencije, zbog čega se pretpostavlja da su osnivači svetišta bili lokalni Grci.⁴⁴ U vremenu njegova nastanka samo su dvije grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana: *Issa* i *Pharos*. Isejci su posjedovali mornaricu i osnovali su dvije naseobine na kopnu: *Tragurion* i *Epetion* te jednu na istočnoj obali otoka Korčule nedaleko današnje Lumbarde.⁴⁵ Također, njihova keramika pronađena je u Istri i sjevernoj Dalmaciji što svjedoči o distribuciji i razvijenoj plovidbi. Budući da je rt Ploča u neposrednoj blizini Visa i čak vidljiv s otoka logično je pretpostaviti da su Isejci, kao gospodari akvatorija između Visa i rta Ploče, ujedno i osnivači Diomedova svetišta na tom lokalitetu.⁴⁶

Međutim, bez obzira radilo se o Isi (*Issa*) ili Faru (*Pharos*), osnivač svetišta grčka je kolonija koja je sigurno održavala veze s drugim grčkim kolonijama duž Mediterana. U tom kontekstu zanimljivi su zavjetni darovi jer nam nude mogućnost eventualne rekonstrukcije plovnog puta grčkih kolonista s istočne obale Jadrana i obrnuto. Iako je većina ondje pronađene keramike domaće proizvodnje, po nekolicini pre-

poznatih primjera potvrđene su i veze sa zapadnom obalom Jadrana, s Albanijom, a ima i primjera iz Male Azije. Novac pak potječe s različitih dijelova Sredozemlja: iz zapadne Grčke, iz Italije i sjeverne Afrike.⁴⁷ L. Šešelj stoga pretpostavlja da su zavjetni darovi u svojoj osnovi i svjedočanstvo posjećivanih pomorskih destinacija.⁴⁸

Ako u tom kontekstu sagledamo intaljo s motivom kože s rta Ploče, očito je, da je mogao biti dokaz uspješnog putovanja u srednju ili južnu Italiju. Tome u prilog ide i činjenica da je Velika Grčka (*Magna Graecia*) oduvijek njeagovala izravne veze sa svojim kolonijama. Diodor Sikulski, opisujući osnivanje Fara (*Pharos*), navodi kako su Parani poslali svoje koloniste da nasele otok na Jadranu, i to po uzoru na Dionizija Sirakuškog koji je nekoliko godina ranije uz pomoć svojih izaslanika na isti način osnovao grad na istočnoj obali Jadrana pod imenom Lissus.⁴⁹ Osim toga, Issa je prema Pseudo Skimnu i Pseudo Skilaku sirakuška kolonija i vrlo je vjerojatno da su kolonije kao takve održavale veze sa svojim osnivačem tijekom dužeg perioda postojanja uslijed kojeg je posrednim putem jedna intalja poput naše mogla dospjeti i na rt Ploču.⁵⁰

Postavlja se konačno pitanje, je li naš primjerak kupljen u Velikoj Grčkoj i položen kao zavjetni dar po povratku kući, ili je pak riječ o Grcima iz spomenutog kraja koji su ga u proputovanju položili kao zalog za sretni prelazak s jedne na drugu stranu Jadrana? Naime, strujanja koja su bila opasna na ovom području, te Liburni poznati po talasokraciji i čestim sukobima s Grcima, činili su ovo područje vrlo opasnim za plovidbu, zbog čega su se intalje sigurno postavljale u svetišta i kao zalog prije odlaska na put, ali i kao zahvala za uslišenje molitve po izvršenom zadatku.⁵¹

Također, treba uzeti u obzir da su se intalji kao izuzetno mali predmeti lako prenosili pa je vlasnik ulomka s rta Ploče mogao doći u posjed ovakvog primjera na razne načine – trgovinom, nasljeđem, ili drugim putem pa pitanje kojim putem je intaljo italske provenijencije dospio na rt Ploče, za sada ostaje na pretpostavkama koje bi trebala učvrstiti buduća istraživanja.

BILJEŠKE

- ¹ Više o položaju rta, konfiguraciji terena i utjecaju vjetrova u: JOSIP ROGLIĆ, *Geografija Hrvatske 6 (južno Hrvatsko primorje)*, Zagreb, 1974., 10; MARIN ZANINOVIĆ, Zemljopisno-povijesni položaj luka Parentija i Nezakcija, u: *Histria Archeologica*, 36 (2005.), 117; LUCIJANA ŠEŠELJ, *PROMUNTURIUM DIOMEDIS: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar, 2009., 11-17.
- ² Više o važnosti Hiličkog poluotoka, njegovom porijeklu i vezi s Diomedom u: RADOSLAV KATIČIĆ, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 1995., 333 - 399; SLOBODAN ČAČE, Plinije u otocima južne Liburnije (Nat. hist. 3, 140-141 i 152), u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34 (21), 1995., 11-46; SLOBODAN ČAČE, Jadranski otoci u Pseudo Skimnovoj Periegezi: dvije napomene, u: *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 2 (1), 2017., 9-23; ROBERT MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb, 2009., 52.
- ³ Usp. Plin., *N.h.*, 3.141.; Prijevod prema: TOMISLAV MOKROVIĆ, *Kult grčkog heroja Diomeda na istočnoj obali Jadrana*, magistarski rad, Zagreb, 2013., str. 55.
- ⁴ IVAN LUČIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, (prev. B. Kuntić-Makvić), Zagreb, 1986., 157, 163, 201, 207.; LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 1; TOMISLAV MOKROVIĆ (bilj. 2), 55.
- ⁵ SLOBODAN ČAČE – BRANKO KIRIGIN, Archaeological Evidence for the Cult of Diomedes in the Adriatic, u: *Hesperia*, 9 (1998.), 63-110; SINIŠA BILIĆ-DUJMUŠIĆ, The archaeological excavations on Cape Ploča (Promunturium Diomedis), u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, (ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin), Split, 2002., 485-497; SLOBODAN ČAČE – LUCIJANA ŠEŠELJ, Finds from the sanctuary of Diomedes on Cape Ploča: new contributions to the discussion of Hellenistic period on the east Adriatic, u: *Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. XI. 2003., (gl. ur. Mirjana Sanader), Zagreb, 2005., 163-186.; SINIŠA BILIĆ-DUJMUŠIĆ, Excavations at cape Ploča near Šibenik, Croatia, u: *Hesperia*, 18 (2004.), 123-140.; MAJA BONAČIĆ MANDINIĆ, The coin finds at Ploča promontory, u: *Hesperia*, 18 – *I Greci in Adriatico*, 2. *Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa 21. – 24. listopada 1999.*, (ur. C. Cardinali – V. Purcaro – F. Uttoveggio), Roma, 2004., 151-161.; Branko Kirigin, The beginning of Promunturium Diomedis, u: *Hesperia*, 18 – *I Greci in Adriatico*, 2. *Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa 21. – 24. listopada 1999.*, (ur. C. Cardinali – V. Purcaro – F. Uttoveggio), Roma, 2004., 141-150.; LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 18-34; TOMISLAV MOKROVIĆ (bilj. 2), 83-88.
- ⁶ LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1).
- ⁷ Preostalih osam gema s rta Ploče ističu se raznim antropomorfnim, zoomorfnim i fitomorfnim motivima. Među prikazima dva su muška kraljevska portreta od kojih je jedan na staklenoj gemi. Pretpostavlja se da je riječ o portretu Aleksandra Velikog, dok je drugi blizak seleukidskim portretima na nepoznatom kristalu i danas se vodi kao izgubljen. Na jaspisu ili žutom karneolu prikazan je pak konj, dok je na oniksu motiv čaplje. Narančasti karneol ističe se motivom vinove loze i grozda, a pronađene su i dvije geme bez prikaza od staklene paste. LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 349-352.
- ⁸ LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 351.
- ⁹ Najraniji prikazi Himere vezuju se uz protokorinjske vaze. Datira oko 680. pr. Kr. i odnosi se na fragmentirani keramički ulomak s Aetosa, dok nešto mlađi protokorinjski aribalos iz Museum of Fine Arts u Bostonu za sada slovi kao najstariji cjeloviti prikaz Himere i datira oko 670.-650. pr. Kr. Vidi više o pojavi motiva i njegovom razvoju u umjetnosti u: MARILYN LOW SCHMITT, Bellerophon and the Chimera in Archaic Greek Art, u: *American Journal of Archeology*, 70.4 (1966.), 341-347.
- ¹⁰ JAMES HALL, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, 1998., 28-29; PEDRO OLALLA, *Mitološki atlas Grčke*, Zagreb, 2007., 90-93; KATHLEEN N. DALY - MARIAN RENGEL, *Greek and Roman Mythology, A to Z*, New York, 2009., 36.
- ¹¹ Hom., *Ili.*, 6.177-183.
- ¹² Usp. Hes., *Th.*, 319-324.
- ¹³ Protokorinjski aribalos čuva se u bostonskom Museum of Fine Arts pod inventarnim brojem MFA, Accession number: 95.10.
- ¹⁴ MET, Acc.Num. 06.1021.240; BM, Mus. Numb. 1847,0806.44.
- ¹⁵ LOW SCHMITT (bilj. 9), 341-347.
- ¹⁶ HOPE B. WERNESSE, *Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art*, New York, 2003., 230.; STEVEN L. TUCK, *A History of Roman art*, Malden-Oxford, 2015., 69.
- ¹⁷ BM, Mus. Numb. 1842,0728.1135.
- ¹⁸ BM, Mus.Numb. 1871,1202.2
- ¹⁹ Intaljo s rta Ploče usporediv je s primjerima iz The British Museuma: BM, Mus. Numb. 1856,1226.1569; BM, Mus. Numb. 1923,0401.707; BM, Mus. Numb. 1921,0711.5.
- ²⁰ ERIKA ZWIERLEIN-DIEHL, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums Wien*, sv. I, München, 1973., 72, br. 138 (kalcedon, 2.st.pr.Kr.); br. 139 (kalcedon, 2.st.pr.Kr.); br. 140 (karneol, 2.st.n.e.).
- ²¹ LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 351.
- ²² Gema s Punta Planke usporediva je s primjerima objavljenim u: ERIKA ZWIERLEIN-DIEHL (bilj. 20), 72, br. 138 (kalcedon, 2.st.pr.Kr.) i br. 139 (kalcedon, 2.st.pr.Kr.).
- ²³ Usp. Arist., *Hist.*, 2.1.20; 2.1.21., i dr.; JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ, Sisavci, u: *Monumenta & Animalia (katalog izložbe)*, (ur. Hanja Anić), Split, 2015., 18.
- ²⁴ JAMES HALL (bilj. 10), 145, 164; PEDRO OLALLA (bilj. 10), 87, 285; KATHLEEN N. DALY – MARIAN RENGEL (bilj. 10), 31.
- ²⁵ Različita su tumačenja nastanka roga obilja. Prema jednim riječ je o rogu kože Amaltee koje je othranila Zeusa, drugi tumače da je to rog Ahelaja kojeg je Heraklo iščupao prilikom bitke i dao ga Najadama da napune plodovima. Usp. Ovid., *Fasti.*, 5.111-130; Apol., *Lib.*, 1.1.7.; Ovid., *Met.*, 9.87-92; PEDRO OLALLA (bilj. 10), 87.
- ²⁶ JAMES HALL (bilj. 10), 298.
- ²⁷ VESNA ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, Životinje u narodnim vjerovanjima, u: *Kulturna Animalistika, Zbornik radova sa znanstvenog skupa 29. rujna 1998.*, (ur. N. Cambi – N. Visković), Split, 1998., 167.

- ²⁸ JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ (bilj. 23), 18.
- ²⁹ JAMES HALL (bilj. 10), 164.; JELENA JOVANOVIĆ – DALIBOR VLADOVIĆ (bilj. 23), 18 i sl.
- ³⁰ ERIKA ZWIERLEIN-DIEHL, *Magie der Steine. Die antiken Prukameen im Kunsthistorischen Museum*, München, 2008., 19 i sl.
- ³¹ Nekoliko je tipova svrdla prema M. Seitzu. Svrdlo kuglastog završetka koje ostavlja točkaste otiske ili široke rezove obliha završetka, naziva se *Rundperlzeiger* (njem.) ili *bouterolle* (fran.), dok se svrdlo koje ima završetak u obliku diska stvara uske rezove i ovalne otiske, naziva *Flachperlzeiger*. Više o različitim vrstama svrdla u: ERIKA ZWIERLEIN-DIEHL (bilj. 30), 19.
- ³² Pri tome se misli na intaljo iz bečkog Kunsthistorisches Museum-a označen kataloškim brojem 139.
- ³³ Poznato je da su *gemariusi* u izradi gema koristili iste alatke različitih veličina. ERIKA ZWIERLEIN-DIEHL (bilj. 30), 19.
- ³⁴ Više o mikroskopskim analizama intalja u: MARIANNE MAASKANT-KLEIBRINK, *The Microscope and Roman Republican Gem Engraving*, u: *PACT*, 23 (1989.), 189-204.
- ³⁵ MARIANNE MAASKANT-KLEIBRINK, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet the Hague*, Haag, 1978., 105-108.
- ³⁶ Polukuglasti presjek intalja čija je jedna strana ravna, a druga izrazito konveksna, porijeklo vuče iz etrurskih skarabeja. Više o *stilu a globolo* u: PETER ZAZOFF, *Die antiken Gemmen*, München, 1983., 241-247.
- ³⁷ *Stil po uzoru na a globolo* porijeklo vuče iz prethodnika, tzv. *a globolo stila*. Iako je A. Furtwängler pokušao uspostaviti tezu o srednjetalijanskom porijeklu takvih intalja, očiti dokazi kao što su evolucija motiva proizašla iz etrurskih formi – nedvojbeno potvrđuju tezu o etrurskom porijeklu, što je zastupao već J.J. Winckelmann. Karakteristike *a globolo stila* su naglašeno kuglasto građeni motivi te kontrast matiranih rezova i snažno polirane površine prikaza. Više o etrurskim skarabejima i *a globolo stilu* u: PETER ZAZOFF (bilj. 36), 214-260.
- ³⁸ MARIANNE MAASKANT-KLEIBRINK (bilj. 35), 105; MARTIN HENIG, *A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sides*, u: *British Archeological Research*, 8 (1974.), Fig. I type I, 223.
- ³⁹ *A globolo stil* tipičan je dekorativni stil prisutan na etrurskim skarabejima između 400. i 100. pr. Kr. Karakteriziraju ga izrazito kuglaste forme prikaza i duboki rezovi, tj. brazde kojim se građi motiv. Visoki sjaj snažno polirane površine u kontrastu je s matiranim rezovima motiva, što prikazu daje dodatnu draž. Ugledanjem na ovaj stil razvio se nešto kasnije *stil po uzoru na a globolo*. PETER ZAZOFF (bilj. 36), 241-247.
- ⁴⁰ MARIANNE MAASKANT-KLEIBRINK (bilj. 35), 154-247.
- ⁴¹ IVA KAIĆ, *Rimski svijet u malome. Gema kao svjedočanstvo svakodnevnog života*, doktorska disertacija, Zagreb, 2013., 13-20.
- ⁴² Uz intaljo s rta Ploče, jedna od rijetkih gema pronađenih u okviru svetišta svakako je i staklena kameja iz naronitanskog Augusteuma. Više o kameji u: ZRINKA BULJEVIĆ, *Staklena kameja s Livijinim portretom*, u: *Augusteum Narone (katalog izložbe)*, (ur. E. Marin), Split, 2004., str. 54-55.
- ⁴³ Više o ostalim predmetima pronađenim na rtu Ploči te njihovoj podjeli u kategorije: LUCIJANA ŠEŠELJ, *Antička pomorska svetišta: Promunturium Diomedis*, u: *Histria Antiqua*, 21 (2012.), 360.
- ⁴⁴ S obzirom na potvrđenu lokalnu produkciju istražene keramike pretpostavlja se da su Diomedovo svetište osnovali isejski Grci. LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 636-638.
- ⁴⁵ SLOBODAN ČAČE, *Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr.*, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 33 (20), 1994., 35-54.; ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 2), 73.
- ⁴⁶ LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 636 – 638.
- ⁴⁷ LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 635-638.
- ⁴⁸ Ta se pretpostavka temelji prvenstveno na analizi novca. LUCIJANA ŠEŠELJ (bilj. 1), 635.
- ⁴⁹ Usp. Dio., *Lib.Hist.*, 15.13.1-5.; JOHN JOSEPH WILKES, *Dalmatia*, London, 1969., 9 i sl. Treba napomenuti da još uvijek postoje dvojbe misli li Diodor Sikulski u svom tekstu na Lissus ili na Issu. Za interpretaciju Isse vidi: GRGA NOVAK, *Die kolonisations-Tätigkeit Dionysios des älteren in der Adria*, u: *Serta Hoffelleriana. Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, 1937.-1940., 18-21.
- ⁵⁰ Za potvrdu Isse kao sirakuške kolonije vidi: Pseud.Skim., *C.e.*, 405; SLOBODAN ČAČE (bilj. 2, 2017.), 14; MILJENKO SOLARIĆ – NIKOLA SOLARIĆ, *Lumbarda Psephisma, the Oldest Document about the Division of Land Parcels in Croatia from the Beginning of the 4th or 3rd Century BC*, u: *Kartografija i geoinformacije*, 8 (12), 2009., 87; BRANIMIR GABRIČEVIĆ, *Antički spomenici otoka Visa*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17 (1), 1969., 10.; JOHN JOSEPH WILKES (bilj. 49), 10.
- ⁵¹ Vidi više o Liburnima u: ANAMARIJA KURILIĆ, *Ususret Liburnima*, Zadar, 2008., 14; JOHN JOSEPH WILKES, *Iliri*, Split, 2001., 112 i sl.